

בין עבודת ה' לשמה לעבודת ה' שלא לשמה*

יוסף פרחי

"הרי לעבוד ולשמור מצוות מלך
מלכי המלכים... הוא השכר הכי
גדול שיש לנברא, ומה שייך עוד
לבקש שכר על זה".¹
(הרב יוסף קאפח)

התכלית – ידיעת ה' וקיום מצותיו

אמר אנטגנוס איש שוכו² במסכת אבות (א ג):

אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס, אלא הוו כעבדים
המשמשין את הרב על מנת שלא לקבל פרס,³ ויהי מורא שמים⁴ עליכם.

- * תודתי נתונה לידידי מר אליהו נגר על שקרא את טיוטת המאמר, והעיר הערות מועילות.
כל ההפניות לספרי הרמב"ם מתייחסות למהדורות הר"י קאפח, אלא אם צויין אחרת.
משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, (תרגום עברי בלבד) מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ה (הדפסה
שמינית). ספר המצוות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד (הדפסה שנייה). מורה הנבוכים, (תרגום עברי
בלבד) מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ו (הדפסה אחת עשרה). אגרות הרמב"ם, מוסד הרב קוק, ירושלים
תשנ"ד (הדפסה שלישית). משנה תורה, מכון משי"ה, קרית אונו תשמ"ד ואילך.
- 1 דברים אלה של הר"י קאפח זצ"ל, הובאו במאמרו של נ' בריזל 'דברים וקווים לזכרו של הרב קאפח
זצוק"ל', בתוך: ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל, ז' עמר וח' סרי (עורכים), רמת גן תשס"א, עמ' 49.
 - 2 כך במהדורת הר"י קאפח. בכת"י הרמב"ם מופיע: אנטגנס. ראה: פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל,
צילום כ"י, מהדורת סלימאן בן דוד ששון, כרך ג, קופנהגן תשכ"ו, עמ' 426, ועמ' 432. ברוב הגרסאות:
אנטיג(ו)נוס איש שוכו. הרמב"ם בכתב ידו כותב פעם "שוכו" ופעם "סוכו". שם, (קופנהגן תשכ"א) כרך ב,
עמ' 293-294. את השם הפרטי, ניקד הרמב"ם: אַנטגַנְס (שם, עמ' 293).
 - 3 כך הנוסח המדוייק בכ"י הרמב"ם ובשאר כת"י עתיקים של המשנה, ולא כמובא בדפוסים "שלא על מנת
לקבל פרס". ראה דברי הר"י קאפח, במהדורתו לספר 'גן השכלים', לרבנו נתנאל זצ"ל בירב פיומי זצ"ל,
(הוצאה שנייה מתוקנת), ירושלים תשמ"ד, עמ' נח, הערה 21. וכן בפירושו למשנה תורה, הלכות תשובה
פרק י, אות יט.
 - 4 וכתב הרמב"ם בפירושו שם (עמ' רסז): "ועם זאת לא פטרם מן היראה. לפיכך אמר: עם היותכם עובדין
מאבה, אל תניחו את היראה לגמרי... ואמרו: "האוהב לא יזניח את הציווי, והירא לא יעבור על האזהרה,

וכתב הרמב"ם בפירושו המשנה, כי חז"ל "הקפידו על אנטגנס איש סוכו על שפרסם בהמון מה שפרסם",⁵ משום שהיה מקום לטעות בדבריו, שניתן היה "לפרשו לכאן ולכאן".⁶ אך אין ספק, כי עבודת ה' המשובחת ביותר, והמעלה הגבוהה ביותר, היא זו של העובד מאהבה. זהו האדם ה"מאמין באמת לעצם האמת",⁷ והוא יודע שכל מאמציו בלימוד החכמה הם לא כדי לקבל שכר, או להשיג משרה או תואר, ובוודאי שלא להשיג איזו תכלית חומרית, אלא להגיע לאידיאל הנשגב של ידיעת האמת לשם האמת. שהרי ציווה, שהאדם השלם: "אל יהא אצלו תכלית הלמוד אלא ידיעתו בלבד, וכן אין תכלית האמת, אלא לדעת שהוא אמת".⁸ אותה "אמת" כבר הגדיר הרמב"ם מיד אחר כך וכתב: "והמצוות אמת, ולכן תכליתן קיומם". הנה שפתיו ברור מללו, כי תכלית קיום המצוות היא עצם קיומם.

אם נרצה להעמיק מעט בבירור המונח "אמת", נעיין בהקדמת הרמב"ם למסכת אבות, שם (בפרק הרביעי מ"שמונה פרקים") כתב: "והאמת הם המעלות ההגיוניות".⁹ ובהלכות יסודי התורה (א ב) הדגיש הרמב"ם כי: "ה' אלהים אמת (ירמיה י) – הוא לבדו האמת, ואין לאחר אמת כאמתו". הבחנה זו בין המעלות ההגיוניות שהן השכל, לבין "הוא לבדו האמת" מגבשת בעצם את ידיעת ה' האמיתית שתכליתה היא זיכוכ הנפש והידבקות בצור העולמיים.¹⁰ כי בהשכיל האדם אמת מופשטת, נעשה השכל – אמת.¹¹ הפוטנציאל להשכיל הפך להשכלה. הכוח הפך לפועל. וזהו שאמר הרמב"ם שם:

- והרי ליראה תפקיד גדול במצות לא תעשה, ובפרט המצות השמעיות". וראה מו"נ ח"ג נב. לסקירת מהות היראה, ראה בהרחבה במאמרו של א' נגר, 'היראה במשנת הרמב"ם', דעת 39 (תשנ"ז), עמ' 89-99.
- 5 הקדמה לפרק עשירי ("חלק") מסכת סנהדרין, ניש עמ' קלו.
- 6 אבות א יא. והרמב"ם בפירושו כתב על אתר: "אמר [אבטליון] הזהרו בדבריכם ברבים, שלא יהא בו מקום לטעות שניתן לפרשו לכאן ולכאן". וראה לעיל הערה 5.
- 7 שם, עמ' קלה. (טור שמאלי, בשליש העליון).
- 8 שם.
- 9 עמ' רנד. וכן בפירושו על המשנה, אבות א יז. במו"נ ח"א ב, כתב: "ובשכל ידע האדם האמת".
- 10 וראה לעיל הערה 5, עמ' קלח: "והכוונה באמרו עטרותיהם בראשיהם, קיום הנפש בקיום מושכלה, והיותה היא והוא דבר אחד... והנה האושר והתכלית הסופית היא להגיע אל המעמד הזה המרום, ולהמצא באותו המצב וקיום הנפש". וראה גם הלכות תפילין ומזוזה וס"ת (ו יד): "חייב אדם להזהר במזוזה, מפני שהיא חובת הכול תמיד. וכל עת שיכנס ויצא, יפגע בייחוד שמו של הקדוש ברוך הוא, ויזכור אהבתו, ויעור משנתו ושגייתו בהבלי הזמן. וידע שאין שם דבר העומד לעולם ולעולמי עולמים, אלא ידיעת צור העולם, ומיד הוא חוזר לדעתו, והולך בדרכי מישורים. (ההדגשה שלי. י"פ). ומה שכתב הר"י קאפח על אתר, אות לג-לד.
- 11 ראה מו"נ ח"א סח: "כי אמתת הדעה ומהותה היא ההשגה, ולכן אל תחשוב כי הדעה בפעל דבר מה... וההשגה ענין אחר בה, אלא עצם הדעה ואמתתה – השגה".

הקדוש ברוך הוא מכיר אמתו, ויודע אותה כמות שהיא, ואינו יודע בדעה שהיא חוץ ממנו כמו שאנו יודעין. שאין אנו ודעתנו אחד. אבל הבורא הוא ודעתו וחיינו אחד... נמצאת אומר הוא היודע, והוא הידוע והוא הדעה עצמה הכל אחד.¹²

הייעוד – "לתפן עולם במלכות שדי"

עבודת ה' לשמה, היא המסר המובע בתפילת "עלינו לשבח", שבראשיתה נתפנה להיאמר בתפילת מוסף של ראש השנה, כחלק מן הקטע המכונה "מלכויות" [נגי': מלכות]: "עלינו לשבח לאדון הכל, לתת גדולה ליוצר בראשית" – לא כדי לסייע לנו (ודאי לא לו – לקב"ה) אלא להיפך, אנו משבחים רק משום ש"הוא אלוהינו אין עוד, אמת מלכנו ואפס זולתו". לאחר מכן ממשיכים ואומרים:¹³ "על כן נקוה לך ה' אלהינו, לראות מהרה בתפארת עוזך", ונלחמים בכל תופעה אלילית, שהיא נגד מושא האלוהות: "להעביר גילולים מן הארץ, והאלילים כרות יכרתון", עד שיושבי תבל: "יקבלו כולם את עול מלכותך ותמלוך עליהם מהרה לעולם ועד". וכל זאת רק: "כי המלכות שלך היא"¹⁴ – לשמה! לא לשום מטרה אחרת, אנושית שפלה.

12 הלכות יסודי התורה, ב יב-יג. כיוצא בו, כתב הרמב"ם במו"נ ח"א סח: "כבר ידעת פרסום האמרה הזו, אשר אמרה הפילוסופים על ה' יתעלה, והוא אמרם שהוא הדעה והיודע והידוע. שלושת העניינים הללו בו יתעלה, והוא עניין אחד שאין בו ריבוי. וכבר הזכרנו גם אנחנו את זה בחיבורנו הגדול, כי זה יסוד תורתנו... כלומר: שהוא אחד בלבד, ולא יסופח אליו דבר אחר. כלומר: שאין שם דבר קדום זולתו. ולפיכך אומרים חיי ה' ואין אומרים חיי ה', לפי שאין חיי דבר זולת עצמותו כפי שכבר ביארנו בשלילת התארים. ואין ספק שכל מי שלא עיין בספרים שנתחברו בעניין השכל ולא השיג עצם השכל ולא ידע מהותו ואינו מבין ממנו אלא כפי שהוא מבין מעניין הלובן והשחרות תקשה עליו מאוד הבנת עניין זה... וכמה מן הסכלים ימהר לסתור דברינו במשל הזה וכיוצא בו, וכמה מאותם שנדמה להם שהם חכמים יקשה עליהם דבר זה ויחשבו כי ידיעת אמתת חיובו הוא דבר שאינו ניתן להבנה. ועניין זה הוא עניין שהוכח ונתברר כפי מה שביארוהו הפילוסופים האלוהיים". יש לשים לב שהרמב"ם דקדק וכתב, כי מי שמוקשה עליו דבר זה חושב ש"ידיעת אמתת חיובו הוא דבר שאינו ניתן להבנה", ולא אמר "אמתת מציאותו", מכיון שכדי להבין את אחדות ה', לא די לסלק את מושגי ההגשמה. ועיין בדומה לכך הלי' תשובה פרק י, הערת הר"י קאפח סוף אות ה', בפירושו דרשת עולא: "גדול הנהגה מיגיע כפו יותר מירא שמים", ואכמ"ל.

13 ההתייחסות כאן מובאת לנוסח השגור כיום כמובא ברוב סידורי התפילה של העדות השונות. וראה לקמן הערה 15.

14 יש להטעים, כי את הביטוי "עול מלכות שמים", מפרש הרמב"ם כהכרה, ולימוד של ייחוד ה', כעולה מדבריו בהלכות קרית שמע (א ב): "ומקדימין לקרות פרשת "שמע", מפני שיש בה ציווי על ייחוד השם, ואהבתו ותלמודו, שהוא העיקר הגדול, שהכול תלוי בו". וראה גם מה שכתב הר"י קאפח שם, ציון ט: "שאינן אדם יכול לבוא לידי ייחוד ה' באמת, אלא לאחר למידה מעמיקה מקיפה, ולצורך למידה זו יחד רבנו תשעה עשר פרקים בספרו מורה הנבוכים... וכל זה לאחר הכנה ורוכך מתחלת אותו הספר... ואין האהבה, כלומר אהבת ה' אהבת אמת, נקשרת בלב האדם אלא לאחר או עם הידיעה המעמיקה... וזהו הציווי "ואהבת את ה'"... והוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו... ואם לא ידע האדם את ייחוד ה' ידיעת אמת על ידי הלמידה,

בהמשך תפילת "עלינו לשבח" נמצא כי ייעודנו הוא "לתפן עולם במלכות שדי". ויש לשים לב: שלא כשאר עדות, בני תימן גורסים "לתפן" ולא "לתקן".¹⁵ פירוש, לכוונן עולם במלכות שדי. כלומר שהעולם יושחת על האמונה בה' ועל קבלת עול מלכותו. ודאי לא "לתקן" עולם, אחר ש"אדון כל הארץ"¹⁶ העיד על שלמותו: "והנה טוב מאד".¹⁷

ניתן לומר שקרנה של תפילה חשובה ויקרה זו, ירד מעט בעקבות המנהג הרווח לומר אותה בכל יום אחר תפילות שחרית (ומנחה בעדות אחרות) וערבית,¹⁸ אצל רבים מן המתפללים, היא הפכה לתפילה שגרתית הנאמרת בחופזה רגע לפני שיוצאים מבית הכנסת, כמעט ללא כוונה, ומבלי משים.¹⁹

עבודת ה' מאהבה

כל כך רצו חז"ל להחדיר דעה זו של עבודת ה' לשמה, עד שאמר רבא:

ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם (תהלים קיא). לעושים לא נאמר אלא לעושיהם – לעושים לשמה, ולא לעושים שלא לשמה. וכל העושה שלא לשמה, נוח לו שלא נברא.²⁰

- אינו יכול לדעת רבנו לקבל עליו עול מלכות שמים, אלא עול מלכות מה שדמיין רבנו במורה... ולפיכך נאמר והיו הדברים האלה על לבבך ולא על דל שפתיך".
- 15 הגירסא "לתפן" מובאת בכל סידורי תימן (נוסח "פלדי") הנפוצים, וכמוכן בכל התכאליל העתיקים, ואף בנוסח התפילה של הרמב"ם שבסוף ספר אהבה. ראה: א' קאפח, 'התפתחותה של תפילת 'עלינו לשבח' בקהילות ישראל בכלל וביהדות תימן בפרט', בתוך: מנחת אהרן – אסופת מחקרים בהלכה ובמנהג בקרב יהדות תימן על פי משנת הרמב"ם, ירושלים תשס"ז, עמ' 282-297. ובמיוחד עמ' 290 הערה 40. "בסידורי ספרד ואשכנז, הנוסח הוא: "לתקן".
- 16 ראה הלכות יסודי התורה, א ג.
- 17 בראשית א לא. וראה מו"נ ח"א נד; ח"ג י, יג, וכה. וכן שרה קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפור בריאת העולם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 104-113.
- 18 על מקורה של תפילת "עלינו לשבח" והתגלגלותה, ראה י' תא שמע, 'מקורה ומקומה של תפילת "עלינו לשבח" בסידור התפילה: סדר המעמדות ושאלת סיום התפילה', בתוך: ספר זיכרון לאפרים תלמג' א (תשנ"ג), עמ' פה-צח; מ' בר אילן, 'מקורה של תפילת "עלינו לשבח"', דעת 43 (תשנ"ט), עמ' 5-24; א' קאפח, לעיל הערה 15.
- 19 ראה על כך בהרחבה י' ליבוביץ, שיחות על פרקי אבות ועל הרמב"ם, ירושלים ותל אביב 1979, עמ' 89-70; הנ"ל, אמונתו של הרמב"ם (סדרת "אוניברסיטה משודרת"), הוצאת משרד הבטחון, תל אביב תשמ"מ. וראה לקמן הערה 32.
- 20 בבלי, ברכות יז ע"א. ועיין הסברו של הרמב"ם, בשו"ת מהדורת בלאו, ירושלים תש"ך, כרך ב סי' תנה. וראה לקמן הערה 32.

וכמובא בספרי (דברים מא):

לאהבה את ה' אלהיכם, שמא תאמר הריני למד תורה בשביל שאעשיר בשביל שאקרא רבי בשביל שאקבל שכר לעולם הבא תלמוד לומר: לאהבה את ה' אלהיכם, כל שאתם עושים לא תהו עושים אלא מאהבה.

על המשנה במסכת מכות (ג יז): "ר' חנניה בן עקשיה אומר, רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להזן תורה ומצות...". כתב הרמב"ם בפירושו:

מיסודות האמונה בתורה שאם קיים האדם מצוה משלש עשרה ושש מאות מצות כראוי וכהוגן ולא שתף עמה מטרה ממטרות העולם הזה כלל, אלא עשאה לשמה מאהבה... הרי הוא זוכה בה לחיי העולם הבא. לכן אמר ר' חנניה כי מחמת רבוי המצות אי אפשר שלא יעשה האדם [מצוה] אחת בכל ימי חייו בשלימות ויזכה להשארות הנפש באותו המעשה.²¹

נקודה נוספת המשלימה עניין זה, מובאת בדברי הרמב"ם כבואו לפרש את דברי בן עזאי (אבות ד ב): "הוי רץ למצוה קלה וברח מן העבירה. שמצוה גוררת מצוה, ועבירה גוררת עבירה. ששכר מצוה מצוה, ושכר עבירה עבירה".

שהוא [ה'] אומר לך אם תקיים את המצוות הללו, אעזרך על קיומן והשלמות בהן, ואסלק מעליך כל המעצורים... וכן אם עברו [עבירה], יהיה עונשם שיבואו עליהם כל אותם המעצורים עד שלא יוכלו לעשות טוב... וכאשר תתבונן התבוננות נפלאה זו,

21 בהמשך מפרט הרמב"ם "וממה שמורה על היסוד הזה שאלת ר' חנניה בן תרדיון...". מעשה זה מופיע במסכת עבודה זרה יח ע"א. רבי חנניה [נ"א: חנינא] בן תרדיון היה מגדולי התנאים בזמן המרד, ומסר נפשו על לימוד התורה. כאשר גזרה מלכות הרשעה על לימוד התורה, לא נמנע מלהקהיל קהילות ולדרוש לפנייהם בתורה, אע"פ שהזוהירוהו חבריו, ונרון למוות בשריפה כאשר ספר תורה כרוך סביבו. האם אדם כזה צריך לחפש מצוה שעשאה בשלמותה? ! ולמה זכר דווקא את מצוות הצדקה ולא לימוד התורה שנהרג עליה? ! אלא בא ללמדנו כמה נקיה מכל תמורה צריכה להיות אף מצוות לימוד התורה. אם כך חושב רבי חנניה בן תרדיון, אנן מאי נימא בתריה?

וכיון שבא לירינו, נאמר משהו על ר' חנניה בן תרדיון. מובא שם בגמרא, שבאותה עת שנשרף ר' חנינא, התקיימה שיחה בינו ובין בתו: "אמרה לו בתו: אבא, אראך בכך? אמר לה: אילמלי אני נשרפתי לבדי היה הדבר קשה לי, עכשיו שאני נשרף וס"ת עמי, מי שמבקש עלבונה של ס"ת הוא יבקש עלכוני. אמרו לו תלמידיו: רבי, מה אתה רואה? אמר להן: גוילין נשרפין ואותיות פורתות". הנה כי כן, משווה ר' חנינא את גופו הנשרף לגויל של ספר תורה. מה גויל זה נשרף, כך עורו וגופו נשרף. מה גויל זה עשוי מעור של בהמה, אף גופו אינו אלא בשר ודם. כלומר, אף לאותיות ס"ת אין קדושה אימננטית, אלא רק משום שישנה מצוה לכתוב ס"ת, בקדושה הוא עומד. ולכן האותיות פורתות באויר, משמע התוכן הפנימי של התורה לא יישרף לעולם. גופו של ר"ח נשרף אך תורתו תימשך. עוד על ר"ח בן תרדיון ראה בהרחבה: ב' לאו, חכמים, ב, ירושלים תשס"ז, עמ' 276-279, 345-354.

תמצא שהוא כאלו אמר, אם עשית מקצת אלו המצות באהבה וחריצות, אעזרך על כולם בהסירי מעליך כל המעצורים והמעכבים...²²

בפרק י, האחרון בהלכות תשובה, מסכם הרמב"ם דברים אלו:

א. אל יאמר אדם: הריני עושה מצות התורה ועוסק בחכמתה, כדי שאקבל הברכות הכתובות בה, או כדי שאזכה לחיי העולם הבא, ואפרוש מן העברות שהזהירה תורה מהן, כדי שאנצל מן הקללות הכתובות בתורה או כדי שלא אכרת מחיי העולם הבא.

ב. אין ראוי לעבוד את ה' על דרך זו. שהעובד על דרך זו, הוא עובד מיראה. ואינה מעלת הנביאים, ולא מעלת החכמים. ואין עובד את ה' על דרך זו, אלא עמי הארץ... והקטנים, שמחנכין אותן לעבוד מיראה, עד שתרבה דעתן ויעבדו מאהבה.

ג. העובד מאהבה, עוסק בתורה ובמצות, ווהולך בנתיבות החכמה, לא מפני דבר בעולם, ולא מפני יראת הרעה, ולא כדי לירש הטובה, אלא עושה האמת, מפני שהיא אמת, וסוף הטובה לבוא בגללה...

ד. ועוד אמרו חכמים: "במצותיו, חפץ מאד" (תהלים קיב, א), "במצותיו", ולא בשכר מצותיו. וכן היו גדולי החכמים מצַיִן לנבונני תלמידיהם ומשכיליהן ביחוד: אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל טובה, אלא היו כעבדים המשמשים את הרב על מנת שלא לקבל כלום, אלא מפני שהוא הרב, ראוי לשמשו, כלומר, עבדו מאהבה.

האם מותרת עבודת ה' שלא לשמה?

כבר כתב הרמב"ם כי עבודת ה' לשמה לא מושגת בעיון ראשון, ותחילה נדמית לבני אדם כדעה שאינה אמיתית. כי דרך בני אדם לעשות דבר מה, אם יובטח להם תועלת עבור מעשיהם, וידמה להם לכאורה כאילו מעשיהם לבטלה. כי עבודת ה' לשמה היא: "קשה מאד, לפי שאין כל בני האדם משיגים האמת ויהיו כמו אברהם אבינו",²³ והוסיף ביאור בהלכות תשובה (י ד):

ומעלה זו היא מעלה גדולה עד מאד, ואין כל חכם זוכה לה. והיא מעלת אברהם אבינו, שקראו הקדוש ברוך הוא אוהבו לפי שלא עבד אלא מאהבה. והיא המעלה

22 לעיל הערה 5, עמ' קלח-קלט.

23 לעיל הערה 5 עמ' קלה.

שצונו בה הקדוש ברוך הוא על ידי משה, שנאמר "ואהבת, את ה' אלהיך" (דברים ו ה). ובזמן שיאהב את ה' אהבה הראויה, מיד יעשה כל המצוות מאהבה.

וכפי שציין והדגיש בפירוש המשנה, כי "אל הדרך הזו חובה לשאוף"²⁴.

אכן, כבר אמרו חז"ל: "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אף על פי שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה"²⁵. וכפי שכתב הרמב"ם, ש"התירו להמון שישארו כפי דעתם לעשות הטוב לתקות הגמול, ולהתרחק מן הרעות מיראת העונש"²⁶ ומעודדים אותם על כך ומחזקים מחשבתם בו", אך ללא ספק זהו האמצעי ולא התכלית, שהיא: "עד ששיגי המשיג וידע את האמת והדרך המושלמת מה היא". אם נדייק בפירוש הרמב"ם, ניווכח כי הדעות האמיתיות אינן דעת ההמון. אלא שהתורה התחשבה בחולשות ההמון, והתירה לו לחשוב מחשבות נפסדות,²⁷ למען השמירה על מסגרת של קיום מצוות, גם אם עושים זאת 'לא לשמה'.

כדי לעמוד על טיבן של 'הדעות האמיתיות', נלך לנו אל חלק ג' פרק כח מהמורה, שם באר הרמב"ם:

כי ההשקפות הנכונות אשר בהן תושג השלמות הסופית, לא נתנה תורה מהן אלא תכליתן, וקראה להיות בהן בדעה באופן כללי, והוא מציאות ה' יתעלה, ויחודו, וידיעתו, ויבלתו, ורצונו, וקדמותו. ואלה כולן תכליות סופיות (ההדגשות שלי. י"פ).²⁸

- 24 לעיל הערה 22.
- 25 בבלי, פסחים נ ע"ב, ובעוד מקומות.
- 26 בתחילה, סבר הר"י קאפח שמדובר ביראת הרוממות, עיין ספר המצוות עמ' ס הערה 25; שם, עמ' קסו הערה 3. אך בפירושו למשנה תורה, הל' תשובה פרק י אות ה, רואים כי חזר בו מכך: "ואחת היא יראת העונש, או יראת אבדן הטובה. ואחרים יצרו תוצר שאין לו שרשים במקורות, וקוראים לו "יראת הרוממות" ומושג זה אין מאחריו מאומה, לא אהבה ולא יראה, ואין בו הדחיפה או יותר נכון המשיכה של האוהב לקיים דברי האהוב, ולא הרתיעה של הירא שלא לעבור על אזהרת הירוי. ולא נוצר אלא כדי לסתום חלל ריק שבנפש מי שאינו אמון על חשיבה מעמיקה ונוקבת עד תהום...". וראה יסודי התורה, פרק ב אות ב, ובהרחבה במאמרו של א' נגר, לעיל הערה 4.
- 27 במורה הנבוכים מעיר הרמב"ם מספר פעמים, על מוגבלות ההשגה השכלית של ההמון. ראה למשל ח"א כו, לא, ומז; בח"ג כז, מדגיש הרמב"ם "שאינן בטבע המוני עמי הארץ, שתהא יכלתם שלמה להשגת אותו הדבר [תקון הנפש, י"פ] כפי שהוא". להשלמת העניין, ראה חנה כשר, 'מיתוס האל הכועס' במורה נבוכים, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו) עמ' 95-111; א' אביעד, מורה נבוכי הנפש, ירושלים תשס"ה, עמ' 285-289. בפירוש המשנה (לעיל הערה 5, עמ' קמ) מבקר הרמב"ם את עובדי ה' מצד היראה בלבד: "אין ראוי למי שירצה להיות עובד מאהבה שיעבוד כדי ששיגי העולם הבא... הוא חייב מצד היותו אדם ישר, להתקרב אל המעלות ולהתרחק מן המגרעות, ואם עשה כן הרי נשלם בו הענין האנושי ונבדל מן הבהמות... וזהו ענין אמרו "אל תהיו כסוס כפרד אין הבין" (תהלים לב ט), כלומר שהדבר שמונעם מן ההפקרות הוא דבר חיצוני כמתג והרסן, אל יהא האדם כן".
- 28 אך ממשיך הרמב"ם ומבאר, שכל אלה: "לא יתבארו בפירוט ובהגדרה, אלא לאחר ידיעת השקפות רבות". וראה בפתיחה למאמר תחיית המתים (עמ' עב): "ראינו שכו ראוי שנבאר בחבורינו ההלכתיים, יסודות הדת

השגת תכליות אלה, מופצעת לפי הרמב"ם, בפסוקים הראשונים של קריאת שמע: "והוא אמרו לאהבה את ה', וכבר ידעת את ההדגשה שנאמרה באהבה, בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך".²⁹ עוד בפרק זה, מציין הרמב"ם את הדעות (האמונות)³⁰ ההכרחיות הנקנות באמצעות קיום המצוות. אותה הדעה הנקנית, מסביר הרמב"ם: "הכרחית בסלוק עול או הקנית מדה נעלה, כגון הדעה שהוא יתעלה יחרה אפו על עושה עול, כמו שאמר וחרה אפי והרגתי...". כלומר, אין הדעה הזו דעה בפני עצמה, אלא היא הכרחית, בתוך שלל אותם "חוקים מועילים בהנהגת המדינה...", או במילים אחרות – עבודה לא לשמה, אמונה המשמשת אמצעי להשגת תכלית.³¹ דבר זה נרמז לנו בפרשה השנייה של קריאת שמע, "והיה אם שמוע", המדברת גם היא בענייני שכר ועונש. אנו מבחינים אם כן, במתח הקיים בין שתי הפרשיות של קריאת שמע. הראשונה "ואהבת" מבטאת את יסודות האמונה, יחוד ה' ואהבתו – עבודת ה' לשמה. ובצדה, הפרשה השנייה "והיה אם שמוע", המבוססת על הגמול המובטח למקיימי המצוות, והעונש והאזהרה על הפרתן.³²

על דרך ההודעה לא על דרך הלמידות, כי הלמידות על אותם היסודות דרוש להם בקיאות במדעים רבים, שאין חכמי התורה יודעים מהם מאומה" (הדגשה שלי י"פ). וראה גם ח"א לד - לה; פיהמ"ש ראש השנה ב ז.

29 ובהמשך, אומר הרמב"ם כי כבר באר במשנה תורה "כי האהבה הזו לא תהיה אלא בהכרת המציאות כפי שהיא ובהתבוננות בחכמתו בה". כוונת הרמב"ם, כפי שמעיר הר"י קאפח על אתר (הערות 11, 12) למה שכתב בהלכות יסודי התורה תחילת פרק ב. בסיום הלכות תשובה (י י), הרמב"ם בעצמו מפנה אותנו לאותן הלכות: "דבר ידוע וברור שאין אהבת הקדוש ברוך הוא נקשרת בליבו של אדם, עד שישגה בה תמיד כראוי ויעזוב כל שבעולם חוץ ממנה, כמו שציווה ואמר "בכל לבבך ובכל נפשך" (דברים ו ה), אלא בדעה שידעה. ועל פי הדעה תהיה האהבה אם מעט מעט, ואם הרבה הרבה. לפיכך צריך האדם לייחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעין לו את קונו כפי כוח שיש באדם להבין ולהשיג, כמו שביארנו בהלכות יסודי התורה". נרמה כי המילים 'דעה' ו'אהבה' מהוות גשר נפלא בין סיומו של ספר המדע, ותחילתו של ספר אהבה. וראה מו"נ ח"ג נא (עמ' תה) מסכם הרמב"ם: "אמר לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבכם ובכל נפשכם, וכבר בארנו פעמים מספר כי האהבה כפי ערך ההשגה".

30 נקטתי בלשון 'דעות' בעקבות דברי הרמב"ם בחיבורו "משנה תורה" (ראה למשל הל' יסודי התורה ד יד-טו, הל' דעות, ועוד), ובעקבות תרגומו של הר"י קאפח. ראה מו"נ ח"א נ הערה 1; הלכות דעות אות ג; 'כתבים' ב, יוסף טובי (עורך), ירושלים תשמ"ט, עמ' 588-589. כן ראה מה שכתב מיכאל שורץ במהדורתו למורה נבוכים, תל אביב תשס"ג, עמ' 10 הערה 15.

31 בתוך שלל הדעות האמיתיות, מונה הרמב"ם: "כגון הדעה בייחוד, וקדמות האלוה, ושאינו גוף" (קרי, אמונות מטאפיזיות), והאמונה בהן היא רק: "מתן דעה נכונה... לא יותר". ראה גם מו"נ ח"ג לו.

32 ראה על כך ב' לאו, 'עולמו של אליטיזם רוחני: מאנטיגונוס איש סוכו עד ישעיהו ליבוביץ', בתוך: בדרכי שלום – עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, בנימין איש-שלום (עורך), ירושלים תשס"ז, עמ' 169-180 ובעיקר עמ' 176-177. אני מודה לפרופ' חנה כשר על הפנייתו למקור זה. (אחר זאת ראיתי שמאמר זה הובא כפרק בספרו של לאו, חכמים, לעיל הערה 21, עמ' 47-61).

בסיום דבריו, סיכם המחבר: "אינני מבקש לערער על הלגטימיות של פרשנות ליבוביץ, שהרי הוא לא שינה מעמדת הרמב"ם בסוגיה זו, אך בוודאי אי אפשר לעקור מהשורש את העמדה היהודית הנמצאת בתלמוד והמתבארת בדברי התוספות האומרת שמשנתו של אנטיגונוס איננה משנת עם ישראל אלא דוקא משנת

אומות העולם". כוונתו לדברי התוספות המעמתים את דברי אנטגונוס עם דברי התלמוד (ראש השנה ד, ע"א): "...האומר סלע זה לצדקה בשביל שיחיו בני, ובשביל שאזכה בה לחיי העולם הבא – הרי זה צדיק גמור. לא קשיא, כאן בישראל כאן בנוכרים". והתוספות שם עונים: "היינו באומות העולם, שתוהין על הראשונות". בדברי התוספות הללו, רואה הרב לאו "דחיית משנת אנטגונוס ממסורת ישראל! ... משנתו של אנטגונוס לא מופנית לישראל אלא לעובדי הכוכבים שתוהין על הראשונות".

אך כמה קושיות עולות עם מסקנה זו.

א. סוף כל סוף, כפי שמעיר הרמב"ם בפיהמ"ש (לעיל הערה 5) חז"ל הקפידו על אנטגונוס על

שפרסם ברבים את שפרסם, ועליו אמרו "חכמים הזהרו בדבריכם" (אבות א יא). משמע קיבלו את דבריו בתוך מסורת ישראל, והראיה – שהיו שסטו ממסורת זו בעקבות דבריו, כמובא באבות דרבי נתן, פ"ה, ואלו צדוק וביתוס.

ב. יתירה מכך, בהמשך המשנה (אבות א יב) מובאים דברי הלל "ודישתמש בתגא חלף", וכן בדברי

ר' צדוק (ד ז): "לא תעשם עטרה להתגדל בהם, ולא קורדום לחפור בהם", ולאחר שהביא דברי הלל לעיל, סיים: "כל הנהנה מדברי תורה, נטל חייו מן העולם". כלומר, אפילו ללמוד תורה על מנת להתגדל בה – אסור. לפיכך, פרור שהרבה מחכמי ישראל החזיקו בדעה זו, ובוודאי לא רק אנטגונוס. כפי שאנו רואים, הרמב"ם לא השאיר דעה זו בגדר פרשנות או 'עצה טובה', אלא קבעם כהלכה פסוקה, בתוך קודקס הלכתי שגיבש במשנה תורה.

ג. מדברי התוספות במקומות אחרים, ניתן ללמוד דווקא על צידודם בלימוד תורה לשמה,

והתנגדותם ללימוד תורה שלא לשמה, ראה סוטה כב ע"ב. שם הביאו שתי אמרות נוספות (שלא הובאו במאמרו של לאו) "כל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המות" (תענית ז ע"א), ו"כל העוסק בתורה שלא לשמה נוח לו שלא נברא" (ברכות יז ע"ב). ושם גם דנו בדברי חז"ל "האומר סלע זה לצדקה...". וראה גם פסחים נ ע"ב. וכבר הפנה הר"י קאפח בפירושו להלכות תלמוד תורה פרק ג סוף אות יא, לדברי התוספות הללו, בהקבלה לדברי הרמב"ם בפירושו למשנה.

ד. בחינה מדוקדת של הנוסח בתלמוד, מעלה גם היא קושייה. ראה דברי רבנו חננאל: "והתניא

האומר סלע זה לצדקה... הרי זה צדיק גמור, ויש מפרשין הרי זה צדקה גמורה". (פירושי רבנו חננאל, בעריכת הרב דוד מצגר, ירושלים תשנ"ד, עמ' ד. ועיין הערה 21. וכן מובא בר"ח הנדפס בדפי התלמוד, דפוס וילנא). גם מדברי המאירי משמע שנוטה לנוסח זה. ראה בית הבחירה, מסכת ראש השנה, ירושלים תשל"ה, עמ' 10 והערה ג. ושם, בבא בתרא עמ' 65: "ומכל מקום, הנותן [צדקה] לכוונת נטילת פרס, כגון האומר סלע זה לצדקה... הרי זה צדקה גמורה". ואם כן, הרי שהדגש הוא על המעשה ולא על העושה. שבעצם נתינת הצדקה, כבר נעשתה המצווה. וראה גם שו"ת אפרקסתא דעניא לר' דוד ב"ר ברוך קלונימוס שפרבר (ברוקלין תשס"ב) ח"ד, סימן שכד.

ה. ואם באנו לומר משהו בנושא מתן צדקה ואפילו שלא לשמה, נוכל למצוא בסיס נוסף בהלכות

צדקה, שם (פרק י) הדגיש הרמב"ם את החובה להיזהר במצות צדקה "יתר מכל מצות עשה, שהצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו...". ראה שם כל הפרק, ובמיוחד חלוקת הרמב"ם – שמונה מעלות בנותני צדקה (הל' י ואילך) ואת הדגשתו "הרי זה מצוה לשמה". ועיין מו"נ ח"ג לט, נג ונד, בסיבות שמונה הרמב"ם לחשיבות מצוות הצדקה, ובעיקר למידות הנרכשות בעקבותיה. וברור כי אף הנותן שלא לשמה (על מנת שיחיו בני...) בכל זאת יצא ידי חובת מצוה זו שחשיבותה רבה מאד כפי שראינו. ומעניין, שהרמב"ם הקביל לאברהם אבינו לא רק את עושי הצדקה, כי אם גם את עובדי ה' לשמה. ראה לעיל ליד הערה 23. וראה גם מה שכתב הר"י קאפח במאמרו 'מושג הצדקה בישראל', כתבים א (לעיל הערה 30), עמ' 114: "והנה בהתבונננו במושגי שני המונחים האלה שהם 'חסד וצדקה' אנו באים לידי הבנת התפישה היהודית. שאינה

המסע אל עבודת ה' לשמה הוא מסע בלתי פוסק, אט אט על האדם לרוקן את תכני ה"לא לשמה" בדרך העולה בית אל – להיות עובד ה' לשמה.³³

ערבי סגולות וישועות

שביבי דעת אלה ורבים אחרים, עולים מתוך הקו הרעיוני הנשקף במשנת הרמב"ם, כפי שהותיר לנו מו"ר הר"י קאפח וצ"ל במאמריו, בתרגומו, בהערותיו ובפירושו הרבים. למצער, בימים אלה כמעט כל אדם מתוודע בדרכים שונות למה שקשה אולי לומר, אך הוא בהדיא זילותא דאורייתא! לימוד התורה הפך בקרב רבים מהמוני העם לדבר שאינו כדאי כשלעצמו, אלא לתוצר לוואי של כל מיני "ערבי סגולה לפרנסה" ו"ערבי ישועות" למיניהם. רבים מחנכים ומלמדים כי ה"מצווה" היא בעיקר לקרוא (לא ללמוד) ולא להבין,³⁴ משום שהסגולה היא במילים היוצאות מן הפה, ללא קשר למחשבות השכל, ואף לא לכוונת הלב. אם בעבר רבנים ותלמידי חכמים היו מגיעים לערים ויישובים בכדי למסור שיעור תורה חשוב, היום הדבר נפוץ בעיקר בכדי לברך את הקהל. ויש הוכחות (!) שהרי "רבים נושעו מברכותיו" של אותו רב פלוני אלמוני, והוא גם "מלומד בניסים", וברכותיו "מנוסות ובדוקות". לעיתים הוא אף מביא עמו גלימה או כסא "פועל ישועות", ואז יותר ויותר יוצא שמו למרחוק.

רואה בתמיכת העני "חסד". במה שאתה נותן לנוקק, עדיין אינך עושה מעשה חסידות והפלגה בפעולת הטוב, בכך אתה ממלא חובתך, מקיים את אשר הטיל עליך יוצר בראשית" (ההדגשות שלי. י"פ). וראה לעיל הערה 21.

1. עוד ניתן להקשות, כיצד ניתן לומר על דברי אנטגנוס "משנת אומות עולם", אם מסיים דבריו במילים "ויהי מורא שמיים עליכם", וכי מה שייך מורא שמיים אצל אומות העולם? וראה לעיל הערה 4, על משמעות היראה.

33 באחת משיחותינו, השווה ידידי אליהו נגר את המסע בדרך אל עבודת ה' לשמה, כמסע של האדם בדרכו לשלול את תארי הבורא. כי קשה לרוקן את המחשבה ולהשתחרר מתארים גשמיים, אך המטרה היא בהחלט לשאוף להגיע לשם. מעניינת היא רמיזתו הר"י קאפח במאמרו 'עין טובה, נפש שפלה ורוח נמוכה', כתבים א (לעיל הערה 33) עמ' 82, בתארו מהי 'רוח נמוכה': "ומדה זו היא המסוכנת ביותר לכל אחד, ולא בקלות יכול אדם להשתחרר ממנה... והרי אז אין פעולתו של האדם עבודת השם בכחנית "בכל דרכיך דעהו" (משלי ג ו) ... אלא עובד הוא האדם את עצמו, או מערב בה עבודת עצמו, וזו עבודת אלילים. כי אין הבדל אם האליל הוא חוץ ממך או אתה עצמך... ואף חמור אליל זה מאליל חיצוני, כי אליל חיצוני אדם עשוי ועלול לעבדו מאהבה או מיראה, אשר לפי ההלכה פטור הוא על עבודה זו, ואליל זה שהוא מעצם דמיונו – הזיתו – השראתו של אדם, עשוי האדם – וחזקה עליו – שיעבדנו בכל לב". (ההדגשות שלי. י"פ). על האידאל הנשגב: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים" (אבות ב טו) ראה ה' דעות ג ה-יב. והקדמת הרמב"ם למסכת אבות, הפרק החמישי.

34 ראה לעיל הערה 14. ולקמו ליד הערה 62.

אף המצוות הכתובות בתורה, הפכו לדבר שולי. "הפרשת חלה" היא בעיקר "שעת רצון" ו"סגולה ללידה קלה", ומי שמפרישה חלה ודאי "תינצל מכל גזירות קשות ורעות". כאשר צרות³⁵ מגיעות אל בני הבית – מיד בודקים את הקלף במזווה³⁶ ולא את המעשים. יום "ראש חדש" הוא קודם כל "סגולה לחודש של פרנסה טובה" ו"סגולה עצומה לנשים", וכל אלה – למרות הצו האלוהי שניתן למשה בסיני. שכחו את תקנת חז"ל בתלמוד לברך ברכת "אשר יצר"³⁷, והפכו ל"סגולה לרפואה שלימה, ולהימנע ממחלות". עם ההתפתחויות הטכנולוגיות, נוסף ערוץ חדש להצתת הלבבות, ובהודעת טקסט הנשלחת דרך הטלפון הסלולרי (SMS=מסרון) ניתן לְצַפּוֹת בשידור חי ב"הילולות" הנערכות ברחבי הארץ, ולקבל "ברכות עצומות" ב"תשלום סמלי". כן "מנוסה ובדוק" לשלוח פקס או דואר אלקטרוני לשם הטמנה בין אבני הכותל המערבי.³⁸

ועדיין לא הזכרנו את מסעות העלייה לקברי צדיקים בארץ ובחו"ל, ועוד ועוד אמונות, שאם באנו לְמְנוֹתָן, הדף יכלה והמה לא יכלו, ואשר בחלקן או ברובן הם לדעת הרמב"ם בגדר סרך עבודה זרה.³⁹

ותורה זועקת וחוגרת שק,⁴⁰ כיצד הפכו דברי תורה לרְפָאוֹת גוף – כדברי הרמב"ם – ואינן אלא רְפָאוֹת נפשות, שנאמר "ויהיו חיים, לנפשך" (משלי ג כב).⁴¹ או כדברי תוכחתו הנרגשים של הר"י קאפח:

מי יגלה עפר מעיניך ר' משה בן מימון שתבוא ותראה היאך בני אדם בדורנו, גרועים מדור אנוש כפי שכתבת, שאלמלא מעט האורה שהזריחה תורה עלינו, היינו גרועים מכל גרוע.⁴²

- 35 ראה מו"נ ח"ג יב. ובהפניות של מ' שורץ בהערותיו למהדורתו (לעיל הערה 30).
- 36 ראה דברי הרמב"ם בהלכות תפילין ומזווה וס"ת (ה ד): "אלו שכותבין בה בפנים שמות מלאכים או שמות קדושים או פסוק או תותמות – הרי הן בכלל מי שאין לו חלק לעולם הבא. שאלו הטפשים, לא די להן שפְּטְלוּ המצוה, אלא שעושיין מצוה גדולה, שהיא ייחוד שמו של הקדוש ברוך הוא ואהבתו ועבודתו, כאילו הוא קמיע להנחת עצמן, כמו שעלה על ליבם הסכל שזה דבר המהנה בהבלי העולם".
- 37 ברכות ס ע"ב.
- 38 ראה למשל: <http://www.thekotel.org/SendNote.asp?icon=1&pageid=273>; ו: http://www.bezeq.co.il/Cultures/he-IL/Bezeq/about/News_bezeq/NewsBezeq2004/Jan-Mars+2004/Page_160204.htm
- 39 ראה פיהמ"ש לעבודה זרה, ד ז; מו"נ ח"א סא. ולקמן הערה 41. כן ראה לדוגמאות שונות של סגולות, קמיעות, ושאר "אמונות תפלות", מה שציין הר"י קאפח בספרו "הליכות תימן", ישראל ישעיהו (עורך), ירושלים תשכ"א, עמ' 268-280; עמ' 163 הערה 20; עמ' 247.
- 40 ראה למשל סנהדרין קא ע"ב, ובמקבילות.
- 41 ה' עבודה זרה, יא יב. ניתוח מעניין של הלכה זו ראה א' נגר, מאבק הרמב"ם בעבודה זרה ובאמונות התפלות, מסורה ליוסף, ג, נתניה תשס"ד, עמ' 170-174.
- 42 דברי הר"י קאפח, בגילוי דעת שכתב בחודש ניסן תשנ"ט. בעניין נב"א.

הסתייגות חז"ל משימוש בסגולות

במשנת כפורים (ח ד) נאמר: "מי שאחזו בולמוס, מאכילין אותו אפילו דברים טמאים עד שיאורו עיניו. מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר כבד שלו, ר' מתיא בן חרש מתיר".

בפירושו שם, תוחם הרמב"ם בעקבות המשנה גבול להצלת נפשות:

ואין הלכה כר' מתיא בן חרש שהתיר להאכיל את האדם ביום צום כפור יותרת כבד שְלִכְלַב שוטה אם נשך, מפני שאינו מועיל אלא בדרך סגולה. וחכמים אומרים אין עוברין על מצוה אלא ברפוי בלבד שהוא דבר ברור שההגיון והנסיון הפשוט מחייבים אותו, אבל הרפוי בסגולות – לא. לפי שענינם חלוש לא יחייבהו ההגיון, ונסיונו רחוק, והיא טענה מן הטוען בה, וזה כלל גדול דעהו (ההדגשות שלי. י"פ).⁴³

הרמב"ם מגדיר שני תנאים מנחים בנקיטת פעולה רפואית מסוג זה:

1. טיעון על דרך ההגיון (בדיקה רציונלית).

2. אימות הנסיון (בדיקה אמפירית).

תנאים אלו, מביאם הרמב"ם גם במורה הנבוכים:

ואמרו בפירוש 'כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי', כוונתם שכל מה שמחייב אותו העיון הטבעי הוא המותר, וזולת זה אסור... ואל יקשה עליך אותן שהתירום כגון מסמר הצלוב ושן השועל,⁴⁴ כי אלה באותן הזמנים חשבו⁴⁵ בהן

43 עמ' קעג.

44 משנה שבת (ו י'): "יוצאין [בשבת. י"פ] בביצת החרגול, ובשן של שועל, ובמסמר הצלוב משום רפואה, דברי ר' יוסי. ר' מאיר אוסר אף בחול משום דרכי האמורי". ושם כתב הרמב"ם: "חרגול... מועיל לחולשת גידי הידניים בדרך הסגולה... וכן מדמים בעלי הסגולות שאם לוקחים מסמר מעץ הצלוב ותולים על מי שיש לו קדחת תמידית מועיל לו. והלכה כר' יוסי, לפי שהכלל אצלנו כל שיש בו משום רפואה, אין בו משום דרכי האמורי, ולא עליו אמר הכתוב ולא תלכו בתקות הגוי". בהלכות שבת (יט יג), הרמב"ם מוסיף תנאי להיתר זה "והוא שיאמרו הרופאים שהוא מועיל". משמע לא מתירים זאת בסתם, אלא רק אם קבע רופא, שאכן הוא מועיל. בדרך דומה נהג הרמב"ם בדברי המשנה (שם, ו ב) "לא יצא האישי... ולא בקמיע בזמן שאינו מן המומחה". ובפירושו כתב הרמב"ם: "נסתפק בתואר והשמיט המתואר שכך דרך הלשון, וכאלו אמר מאדם המומחה. ומומחה הוא מי שנבחן ונתנסה ועמד בנסיון. וייעשה האדם מומחה כשירפא בקמיעו שלש פעמים". לעומת זאת, בהלכות שבת (שם, יד) הוסיף אפשרות שהקמיע הוא המומחה ולא העושהו: "ויוצאין בקמיע מומחה. ואי זה הוא קמיע מומחה, זה שרפא שלשה בני אדם, או שעשהו אדם שרפא שלשה בני אדם בקמיעין אחרים". ואין ספק כי זהו תנאי קשה מאד. וכפי שכתב י' לוינגר: "והלא אין להניח שהרמב"ם האמין שהיה קיים אי פעם בעולם קמיע שרפא מישהו". ראה: דרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם, מחקר על המיתודה של משנה תורה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 129. וראה מ' זמיר, 'דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות "סגולות"', תחומין טו (תשנ"ה), עמ' 363-368; ד' שורץ, 'מאגיה, מדע ניסיוני ומתודה מדעית במשנת הרמב"ם: גישה ופרשנותה בימי הביניים', מרומי לירושלים, ספר זכרון ליוסף ברוך

שהוכיחם הנסיון, ולכן נעשו משום רפואה... שכל דבר שנאמת נסיונו... ואף על פי שאין ההגיון מחייבו מותר לעשותו, והרי הוא משום רפואה, והרי הוא ככל המרפאים את המעים. והבן אתה המעיין את המופלאות הללו שבדברי, והשמר בהן, כי לזית חן הם לראשך וענקים לגרגרתיך (ההדגשות שלי. י"פ).⁴⁶

אם כן, רואים אנו כי גם בעת שחז"ל ביקשו לתת מזור לחולי הנפשות⁴⁷ באמצעות סגולה כלשהי, עשו זאת בזהירות ותוך רגישות רבה למצוקת החולים מחד, וכפיפות להלכה מאידך. וכפי שפסק הרמב"ם:

מי שנשכו עקרב או נחש מותר ללחוש על מקום הנשיכה, ואפלו בשבת, כדי לישוב דעתו ולחזק לבו. אף על פי שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא התירו לו כדי שלא תטרף דעתו עליו (ההדגשות שלי. י"פ).⁴⁸

ובהערת הר"י קאפח התבהרו הדברים:

השטות ודברי ההבל והכסל אסורים במקום סכנה ושלא במקום סכנה, מדאורייתא ומדרבנן, והכא מותר כאשר הלוחש יודע שהוא אומר דברי הבל אשר לא יועיל ולא יציל, וכל מטרתו להשקיט את החולה בלבד, אבל כשהלוחש עצמו שוטה, אסור בכל גווני, מדאורייתא ומדרבנן.⁴⁹

סרמוניטה, אביעזר רביצקי (עורך), ירושלים תשנ"ח (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד), עמ' 25-45; ד' מלאך, 'השתנות הטבעים כפתרון לסתירות בין דת למדע (דעת הרמב"ם)', תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 383-371; א' רביצקי, 'הרמב"ם ותלמידיו על מגיה לשונית ו"שגוען כותבי הקמעות", תרבות יהודית בעין הסערה: ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס"ב, עמ' 431-458; א' נגר (לעיל הערה 41) עמ' 229-230.

45 ראה הערה 40 של הר"י קאפח: "ט"ן" מחשבה בלתי נכונה. העולה על הלב לכאורה על בסיס של טעות או תעייה.

46 ח"ג לז. בתחילת קטע זה כתב הרמב"ם: "ולהרחיק מכל מעשי הכשפים הזהיר מלעשות דבר ממנהגיהם, ואפילו ממה שתלוי במעשי הפלחה והרעה [שורץ: "לחקלאות ולמרעה"] ודומיהן, כלומר מה שאומרים שהוא מועיל ממה שאין העיון הטבעי מחייבו, אלא נוהג לפי דמיונם בדרך הסגולה, והוא אמרו ולא תלכו בחקות הגוי, והם שקוראים אותם ז"ל דרכי האמורי, מפני שהם ענפי מעשי המכשפים, לפי שהם דברים שאין הגיון טבעי מחייבם...". (ההדגשות שלי. י"פ). על הנסיון והסגולות הרפואיות ראה ד' עמר, 'האדמונית ותורת הנכפה בתקופות קודמות', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כא, תשס"א, עמ' 147-162. ומה שהעיר על דבריו א' נגר (לעיל הערה 41) עמ' 216-217, הערה 230; חנה כשר "והנסיון סכנה" (היפוקרטס) – הרמב"ם על הסגולות הרפואיות, הרצאה במסגרת כנס בנושא: רפואה, פילוסופיה ומוסר – הרמב"ם כראי הזמנים, שהתקיים בתאריך יב בסיון תשס"ז (29.05.07) באוני' תל אביב.

47 ראה הקדמת הרמב"ם למסכת אבות, המכונה "שמונה פרקים", פ"ג ופ"ד. ואגרת תחית המתים, עמ' סט הערה 10.

48 הלכות עבודה זרה יא יד.

49 שם, אות כד.

דוגמא נוספת אנו מוצאים בהיתר של חז"ל⁵⁰ להדליק נר בשבת ליולדת ואפילו עיוורת. בעקבות דברי הגמרא הללו פסק הרמב"ם (שבת ב יא):

היולדת, כשכורעת לילד הרי היא בסכנת נפשות, ומחללין עליה את השבת... ואם היתה צריכה לנר בשעה שהיא מצעקת בחבליה, מדליקין לה את הנר, ואפלו היתה סומה, מפני שדעתה מתיישבת עליה בנר, ואף על פי שאינה רואה. (ההדגשות שלי. י"פ).⁵¹

הרי שפעולות מסוג זה, שנפסק להלכה שאסור לעשותן, מותרות אם עומדת מאחוריהן כוונה פסיכולוגית עמוקה להשקטת נפשו של החולה.

ר' מנחם המאירי,⁵² היה ער לכל הסגולות שמנו בדברי חז"ל בתלמוד, ומתאר בצורה נפלאה את הצורך שהיה לחכמים בכך:

בכמה מקומות ביארנו שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברי המונינים כלחשים ונחשים ופעולות המונינות, וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי לא חששו בהם חכמים לעקרם, וכל שכן במה שהיה הרגילות אצלם בו כל כך שהיה טבעם מקבל בענין חזוק או חולשה... (ההדגשות שלי. י"פ).⁵³

גם הרמב"ם כרופא הנפשות, הביא דברים דומים, אשר בעיקרם עומד הקושי לשנות דעתו של אדם, ולגרום לו לחשוב מחשבה שעד כה דימה כנכונה ואמיתית:

ואם אתה הקורא מאחת משתי הכתות הראשונות, אל תעיין בדברי בשום דבר מן הענין הזה, כי לא יתאים לך ממנו מאומה, ולא עוד אלא שיזיק לך ותשנאהו, כי איך יתאימו מיני המזון קלי הכמות ממוצעי האיכות לאדם שכבר הורגל למיני המזון הרעים והכבדים, הלא רק יזיקוהו וישנאם. (ההדגשות שלי. י"פ).⁵⁴

הנה כי כן, היתה בפני חז"ל מטרה מסויימת שלשמה הנהיגו סגולה מסויימת בזמן מסויים ולאדם מסויים. תנאים ספציפיים בהתאם לרמת הדורש אותם היוו בעצם תנאי הכרחי למסירת סגולה או קמיע, רק בדרך של רפואת נפשות, ובייחוד אם יש חשש סכנת חיים.⁵⁵

50 בבלי, שבת קכח ע"ב.

51 לנושא קרוב, ראה א' אביעד (לעיל הערה 27) עמ' 165-169.

52 פרוכנס, ה"א ט – הע"ה (1249-1315).

53 בית הבחירה פסחים קט ע"ב; שם, קיג ע"ב.

54 לעיל הערה 5, עמ' קלז. וראה מו"נ ח"א לג.

55 ראה הר"י קאפח בפירושו להל' שבת (יט יד, אות לג) שהביא דברי הרדב"ז בשו"ת (ח"ה סי' א' תלו) לתרץ את הסתירה לכאורה, כיצד הרמב"ם התיר סוג מסויים של סגולות (קמיע) ואסר סוג אחר (אכילת כבד כלב): "אע"פ שכל אלו סגולות, ורבנו בפיהמ"ש... כתב שאין הלכה כר' מתיא בו חרש... דכל מה שיוצא בו אדם

יחסו של הר"י קאפח למשתמשים ב"סגולות" למיניהן

חשוב לומר, כי קשה לכלכל דברי המשתמשים בסגולות למיניהם, שהרי לא ייתכן לעולם בשום אמצעי מן האמצעים, או בסגולה מן הסגולות, או בכח מן הכוחות, להשפיע ולכפות על הקב"ה לפעול פעולה כלשהי. ייתכן בתמימותו כי רבה, הגיע מי שהגיע לידי כך שידמה כי ניתן באמצעות סגולות להכריח את בעל הרצון, לשנות רצונו.⁵⁶

וכפי שהעיר הר"י קאפח:

אלה הם רוב החכמים בעיניהם, המשחילים את דמיונותיהם הכוזבות והזיוותיהם הנחלות, על כל דבר שאינו ניתן להבנת ההמונים. ושים לב לדברי רבנו שכתב "משבשים בו את הדעות", שלא כדעת המהבילים המאמינים שכל היודעו [= את שם ה' המפורש. י"פ] יכול לחולל בו נפלאות ולעשות מופתים כפי שמספרים על אותו האיש, כאלו חלילה עזב ה' את הארץ, וכאלו חלילה כפוף הוא מלכו של עולם לאיזה מין לחש שיש בכחו לפעול בעולם ולשנות טבע המציאות שלא כרצונו ושלא כרצון יראיו (ההדגשות שלי. י"פ).⁵⁷

אילו היינו יודעים כי ישנה מטרה בעשיית סגולות, שמתוך עשייתם יבואו העושים אותם לידי התעוררות לפשפוש במעשיהם, ומתוך מגמה לתקן דרכיהם ויתעוררו לתשובה – דיינו. אך עיננו רואות ולא זר, כי היום ישנה שקיעה טוטלית בסגולות ובמה שלכאורה הן אמורות להועיל, ולא ביתרונות קיום המצווה לכשעצמה.

אך כבר אמר קהלת (א ט): "אין כל חדש תחת השמש", וכבר בימי הרמב"ם – והרמב"ם לפניו – היו שלא נהגו בדרך זו, ולא נקטו בפעולות סגוליות ליחידים, בחינת רפואת נפשות, אלא הנהיגו פעולות אלו כשיטה ודרך גורפת, לא רק ליחידים אלא לכל הציבור ובפרהסייה, וכל הרוצה ליטול יבוא ויטול.

יתירה מזאת, הרמב"ם מזהיר מאותם אנשים שמצאו את שמות הקודש⁵⁸ שהוסתרו על ידי החכמים מחמת הסכנה שיגיעו לידי מי שאינו ראוי לכך,⁵⁹ ואז תבטל הכוונה

בשבת לרפואה דרך מלבוש הוא ואין כאן אסור שבת, אבל לחלל את השבת או לאכול דבר האסור – אם הוא מרפא בטבע מותר, אבל אם הוא מרפא בסגולה אסור". והר"י קאפח הוסיף שם ביאור: "שכל מה שלא אסרו חז"ל דברים הללו בחול, הוא משום שאינם חוקה החקוקה להם. לפיכך אין בהם משום ולא תלכו בחקות הגוי... ואלה הרי עושים אותם משום רפואה, אף כי הבל הם, כיון שאין בהם אסור, הניחו את המדמים בדמיונם... ואפשר גם שיש בדבר עונג שבת, כי אותו בעל הדמיון אם תסלק מעליו סגולתו, לא יהיה לבו שקט בשבת".

56 ראה בבלי סנהדרין סא ע"ב: "כשפים מכחישיין פמליא של מעלה".

57 מו"נ ח"א סב, הערה 7. וראה: ספר המצוות, לא תעשה לא, והערה 64; הלכות עבודה זרה יא י, אות כ;

שיחת דקלים, חיבור בלתי נודע לרב יוסף בן דוד קאפח, א' מלמד (מהדיר), ירושלים, תשס"ה, עמ' 26.

58 ראה: פירוש המשנה, שוטה ז ד; מו"נ ח"א סא וסב.

המקורית שלהם, ותתאפשר הפיכת שמות אלו לסגולה. הרמב"ם לא מסתפק בתיאור מעשיהם, אלא מכה בהם בשבט לשונו החדה ומכנה אותם "רשעים":

וכאשר מצאו האנשים הרשעים הבערים את הלשונות הללו, מצאו מקום לשקר ולדבר, שמצרפים איזה אותות שרצו ואומרים זה שם פועל ועושה, אם נכתב או נאמר באופן פלוני, ואחר כך נכתבו אותם הכוזבים אשר בדה אותם הרשע הבער הראשון, והגיעו אותם הספרים לידי הכשרים החלשים הפתאים אשר אין להם קנה מדה להבחין בין אמת ושקר והצניעות, ונמצאו בעזבונום, וחשבו [המוצאים אותם בעזבונום. הערת ר"י קאפח] בהם שהם אמת. כללו של דבר פתי יאמין לכל דבר (מור"נ ח"א סב).

הר"י קאפח היה ער למצבם של הפונים אליו, ובכמה מקרים לא נהג כפי שהורה בדרך כלל, אלא התחשב ברגישותו ובעיקר ברמתו של הפונה אליו.⁶⁰ לדוגמא אביא כאן מה ששמעתי מר' טוב צדוק באחת משיחותיי עמו,⁶¹ שכך סיפר לו הר"י קאפח.

פעם באה אל הר"י קאפח אשה וביקשה שיעשה לה קמיע שיעזור ויציל אותה מחלומות וביעותים שהיו לה. ניסה להיפטר ממנה בדרכים מסויימות, אך כשראה שאינו יכול לה, הוציא סכין שחיטה שהיתה לו מעל מקום ישיבתו בספרייתו, בדק אותה בעיון והתרכז בה מעט, ואמר לה: "כעת אף יכולה לישון בשקט", השתכנעה האשה והלכה לדרכה.⁶²

במקרה אחר, סיפר הגר"י קאפח,⁶³ על אשה שבאה לבית הדין בעקבות סכסוך עם בעלה. לבעלה היה ספר כשפים, והדבר הפריע לה, כי חששה מהשפעה מסויימת של הכשפים. האשה גנבה לבעלה את הספר ורצה עמו לבית הדין, בעוד בעלה רודף אחריה להכותה על מעשיה. בהגיע בני הזוג לבית הדין, הניחה האשה את הספר על שולחן בית הדין, הר"י קאפח ששימש באותה עת כדיין, לקח סכין גילוח, ובפני שניהם העביר את הסכין מעל הספר, באויר, בצורת שתי וערב. אמר כמה מילים, וכפי שתאר: "שהם לא

59 ולא מכיון שיש להם איזה שהוא "כח". ועיין מור"נ ח"ג לז, ורמיזתו של הר"י קאפח, שם בהערה 4.

60 אגרת תחית המתים, עמ' קא: "כי השיחה עם השלמים [ברעתם. י"פ] אינה זקוקה לכפילות ולא לפירוש... אבל ההמון הרי הם זקוקים לשני הדברים גם יחד, צו לצו, צו לצו, קו לקו, קו לקו, זעיר שם וזעיר שם, וענין דבר זה מעט הוא שיבינו, מעט הוא שישכילו זעיר שם שער שם, אלא שראוי לדבר עם כל קבוצה לפי רמתה".

61 מיום ה' אדר ב תשס"ח.

62 באחד מן המקרים, סיפר לי נכדו הרב עופר קאפח, כי אדם אחד הפציר בו מאד, עד שהשתכנע הר"י קאפח, ולקח נייר או קלף, שירבט עליו כמה סימנים, כרך בעור, ונתן לאותו אדם להשקית נפשו.

63 בשיחה מוקלטת עם תמיר רצון.

מובנים גם לי",⁶⁴ ואמר לאשה: "עכשיו ביטלתי את הכשופים שבו, לא יזיק לך כלל", פטר את בני הזוג והשית שלום ביניהם.⁶⁵

חסידותו וטובת עינו של הר"י קאפח

עובד ה' לשמה היה הר"י קאפח, ותעיד אמרתו הכנה המצוטטת בריש דברינו. לכך ניתן להוסיף שלא נהנה אף מידיעת התורה שרכש. ואף שבימינו התיר ללומדים ב'כוללים' ובבתי מדרשות לקבל מלגות בזמן לימודם, משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך",⁶⁶ הרי שלא כך נהג בעצמו, בעת לימודיו בישיבת "מרכז הרב", כפי שכתב:

כל מה שקיבלתי מן הישיבה רשמתי לי פרוטה לפרוטה, וכעבור תקופה כאשר אני כבר עובד, החזרתי לר' נתן רענן⁶⁷ עד פרוטה אחרונה, וברוך השם למדתי, רעננתי את ידיעותי ולא נהניתי מכבוד התורה.⁶⁸

גם סירובו לכהן כרב ראשי לישראל,⁶⁹ או כשר הדתות⁷⁰ אף שביקשו זאת ממנו, מראה על דבקותו בלימוד התורה, ואי רצונו לאבד את זמנו היקר שלא על דברי תורה.⁷¹

64 ראה: פיהמ"ש פסחים ד י והערה 29; ספר המצוות, לא תעשה לה והערה 89; מו"נ ח"ג לז, והערה 70. וראה לעיל הערה 57.

65 הר"י קאפח הסביר באותה שיחה לתמיר רצון: "השאלה מה המטרה (של חז"ל. י"פ) באמירתן (שהרי חז"ל הזכירו בתלמוד ענייני סגולות. י"פ) ... אי אפשר לעקור את האמונות הללו מלב ההמון, תאמר להמון "זה לא נכון", יאמר לך אתה חושב לא נכון, אבל תאמר לו איזה תקנה (לתיקון האמונה העממית שמאמין בה. י"פ) שהיא – יבין אותה". וראה דברי הרמב"ם בהקדמה לפיהמ"ש עמ' יט: "וגם לשוע עיני הכסילים אשר לא יארו לבותיהם לעולם, ולו תוצע לפניהם האמת, היו סוטים מעליה כפי חסרון טבעם, שעל כיוצא בהם אמרו 'אין מגלין להם סוד', לפי שאין שכלם שלם עד כדי לקבל האמת על בוריה"; פירושו לחגיגה (ב א): "שההמון אי אפשר להם להבין אותם הענינים (=מעשה בראשית. י"פ) ... כי מעט מאד יבין בהם... וכשישמעם הפתי תשתבש אמונתו ויחשוב שהם סותרים את האמת, והם האמת". ועיין מו"נ ח"א סוף פרק לה. וראה: אביבית לוי, הולך תמים, ירושלים תשס"ג, עמ' 156; א' אביעד (לעיל הערה 27) עמ' 210-217, ועמ' 252 הערה 59.

66 עיין פירוש הרמב"ם למשנה באבות ד ז. והלכות תלמוד תורה, ג ט-יא, ופירוש הר"י קאפח אות לד, עמ' רעח, טור ימני.

67 חתנו של הרא"ה קוק, שהיה אז מנהל הישיבה.

68 מתוך יומנו של הר"י קאפח, ראה: הולך תמים, (לעיל הערה 65) עמ' 125.

69 ראה דברי י' שילת, צוהר, ד (תשס"א), עמ' 7-8 וח' סגל, 'הספד על ההפסד שלנו', מעריב, 26.07.2000.

70 סיפר לי הרב רצון ערוסי, כי בפגישה שקיים עם הרב אהרן סולוביצ'יק, בישיבה אוניברסיטה במנהטן, אמר לו הר"א סולוביצ'יק, שמעולם לא הכיר אדם שקדן בתורה כפי שהיה הרב קאפח, והביע בפניו התפעלות על כך ש"האדם הענק הזה, כל עולמו תורה, ואינו מתעסק בפוליטיקה כלל". וראה: אביבית לוי, (לעיל הערה 65) עמ' 158: "באורח חיי ובאופיו התגזר מאירועים ציבוריים שאינם לשם מצווה, ורחק מן הפוליטיקה עד כמה שיכול היה... פעם נשאל מדוע אינו עוסק בענייני הציבור והפוליטיקה. הוא ענה, שחשב על כך וראה

הר"י קאפח קיבל בסבר פנים יפות, כל מי שביקש ממנו הדרכה ועצה טובה. אף עזר בפרסומי חומר תורני מכתבי יד שהיו צפונים בבית גנוזי,⁷² רק לשם המטרה הגדולה של הפצת דברי תורה, וזאת ללא קבלת תמורה, ובלי לכפות את דעתו או דרכו.⁷³ אף ענה לכל שאלה בטלפון.⁷⁴ כאשר השואל מקבל תשובה מיידית, כאילו מְצָאוּ זה עתה עוסק בסוגיה ששאל. כמובן, גם מי ששלח שאלה בכתב, היה זוכה לקבל תשובה בכתב, מאירה ובהירה.⁷⁵

כי בעיסוק זה יש פעם להבין שר זה, ופעם שר או חבר כנסת אחר, והחליט שמוטב לנסות להבין את ה"כסף משנה", ה"מגיד משנה" ויתר מפרשי הרמב"ם.

71 ראה: ד' שורץ, 'הערות על פירושי שיר השירים לר' שמריה האקריטי', בתוך: ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח (לעיל הערה 1) עמ' 319-333: "עובדה מרשימה הראויה למחקר בין-תחומי היא כינוס חוג לומדים מסביבו של הרב קאפח, שהערכים שרווחו בו תאמו את אידיאל הלמידה לשם למידה, לאמור: האינטלקטואליזם הצרוף". (ההדגשות שלי. י"פ).

72 "ולא מנעתי ואיני מונע כתבי היד המכורכים שברשותי מלמסור מהם צילומים, כדי שישתמשו בהם בהגהת ספרי רבנו ומני ומנייהו יתקלס עילאה... ולואי שתשלם המטרה כי גדולה היא". הקדמתו לספר המדע, עמ' טו. וראה מה שכתב נ' בריזל, לעיל הערה 1: "כשלמדתי עם תלמידי... ולמדנו אז הלכות שבת, נתן לי בטובת עין, העתק של פירושו על הרמב"ם הלכות שבת, אף שעדיין היה באמצע ההדפסה, ואפילו לא ידע מי אני...".

73 וכפי שהוסיף בגדלות נפש: "אף אם לא לפי דרכי אלא לפי דרכם" (הקדמה לספר המדע, לעיל הערה 72). וראה: הולך תמים, (לעיל הערה 72): "סיפר הרב יקותיאל כהן, כי העותק היחיד של הלכות לולב להראב"ד והשגות הרמב"ן עליו, היה ברשות הרב קאפח. ועל אף שרצה להוציאם לאור, לא אפשר לו הזמן. מששאל אותו הרב יקותיאל על כך, אמר לו "אדרבה, בשמחה רבה, אם אתם רוצים להוציא בהערות שלכם, אני אשמח ואתן עוד דבר שבח לדבריכם". הרב יקותיאל מציין כי ראה אז כמה חשוב היה לו שדברי ראשונים יצאו בכל צורה שתהיה, וזאת בניגוד למקובל בימינו, כי כל מי שיש לו כתב-יד – הדבר הראשון שהוא מבקש, הוא למכור במחיר גבוה, או להוציא לאור על מנת להרוויח...". (ההדגשות שלי. י"פ).

מקרה אחד מיני רבים, שכדאי לציין כאן, היה כאשר בא אליו אחד מן התלמידים שטען כי למד את הסוגייה בתלמוד, שלא כפי שלימד אותה הר"י קאפח. וכשהרצה בפניו את דבריו, לא נסער הר"י קאפח, ולא עצר אותו מלדבר, ואף לא ניסה לתרץ. לא נטל בעצמו בעלות על דברי תורה, אלא הקשיב מהחל ועד כלה. לאחר שהלה סיים, אמר לו בערך בלשון זו: את אשר נראה לי בביאור הסוגיה כבר כתבתי בפירושי למשנה תורה, אבל אם לך נראה לבאר את התלמוד והרמב"ם אחרת, ואם אתה תלמיד שהגיע להוראה, כי אז אתה יכול לפסוק כפי פירושיך.

74 כל אדם יכול היה לצלצל אליו, והוא היה עונה ישירות. ללא ניתובים ומזכירות אלקטרוניות ואנושיות. יושב בתוך חדרו, שקוד על ספריו, עונה היה לכולם בענווה ובפשיטות. ראה: הולך תמים (לעיל הערה 65) עמ' 217-216. ואינו מתנהג כמובא במדרש שמות רבה (וילנא) פרשה ל': "איש תרומות יהרסנה זה חכם שהוא יודע הלכות ומדרשות ואגדות, ויתום ואלמנה הולכין אצלו שיעשה דין ביניהן והוא אומר להן עסוק אני במשנתי איני פנוי, ואמר לו האלהים מעלה אני עליך כאלו החרבת את העולם...".

75 "הרב... נהג להשיב... באופן מידי לכל פונה, ויהיה זה אף בחור ישיבה צעיר, מעשה בהחלט לא מקובל לאדם במעמדו. את המכתבים כתב באותיות רש"י קטנות ומדויקות. אין צורך לומר שכל אדם יכול היה להגיע לביתו בכל שעה משעות היממה, והתקבל בסבר פנים יפות, כאילו כל זמנו של הרב מוקדש רק לקבלת קהל. לא מיותר לציין שאת כל פעילותו התורנית עשה ללא משרד וללא צוות, ללא מזכירים וללא עוזרים מכל סוג שהוא". ראה: י' קטז. הגאון מצנעא. מקור ראשון, כה בתמוז תש"ס (28.7.2000); ח' סרי

רק איש אמת כמוהו, יכל לסיים את חייו בכתיבת צוואה אשר המילים הכתובות בה אינם לתפארת המליצה: "אני ב"ה מיציתי את כל חיי בחיובי, לא בזבזתי את חיי לשוא".⁷⁶

הרמב"ם כינה את אנטגנוס איש שוכו: "החסיד השלם משיג האמת", ולולי דמסתפינא הייתי משתמש במילותיו אלו כדי לתאר את הר"י קאפח, כי מתאימים הם לו ולשכמותו.

הרב יחיא אלקאפח – מחזיר עטרה ליושנה

אף ניתי ונזכיר את זקיננו של הר"י קאפח, הוא הרב יחיא אלקאפח "השיש",⁷⁷ שעליו ברך נכדו בהזדמנויות שונות: "שעשאני בן לאבי ונכד לסבי".⁷⁸ אשר פעל להחזיר עטרה ליושנה בלימוד תורה וחכמה, משום שרק בעזרתן יוכלו בני האדם להתגבר על אמונות שוא והבל, ולהגיע לאידיאל של "לשמה". היטיב לתאר ולפרט זאת הרב שלום קורח,⁷⁹ בספרו "אגרת בוכים":⁸⁰

משעמד הרה"ג [יחיא קאפח] נתפשט ונתרחב הלימוד בהרמב"ם בקביעות ברוב בעתים, וגם נתפשט יותר לימוד הגמרא בעיון ובדקדוק יפה... ולמדו בספרי המחשבה פילוסופיא וחשבון תקופות ומזלות... קודם... היו נמצאים ביד המוני העם רק מעט ספרי קבלה, ומספרי הפשט רק משנה ועין יעקב ומדרש תנחומא, ויש שיש להם גם ש"ע או"ח, כמובן גם חומשים. אך רוב ההמון אוהב למוד ספרי הדרש כי הלימוד בהם נוח וקל... אבל ספרי הגאונים רס"ג ורבינו בחיי וכן מורה הנבוכים וכיוצא וספרים עתיקים, לא ימצאו כי אם בגניזות של בתי כנסת עתיקים. ואם המצא ימצא ביד איזה אדם פרטי, הרי הם גנזים ככלי אין חפץ בו. אבל אחר שעמד הרה"ג [יחיא קאפח] ועם הנהגתו אשר הנהיג... נמצא ביד רוב תלמידיו ספרי גמרא ומשניות והרמב"ם וש"ע ושאר פוסקים וספרי דקדוק, וספרי הפרשנים רש"י ראב"ע ורמב"ן ורשב"ם וספורנו וכו' ודקדוק התרגום... ומדרשי רבה ותנחומא וילקוט שמעוני ומכילתא וספרא וספרי ושאלתות דרב אחאי וספר העיקרים וכו', וכל חלקי מדרש

מורנו ורבנו הרב יוסף קאפח זצ"ל – שיטה, חשיבה ומידות, ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח (לעיל הערה 1) עמ' 50-67; הולך תמים (לעיל הערה 65), עמ' 210, ועמ' 216-217. על אופי התשובות, ראה: הליכות תימן (לעיל הערה 39) עמ' 75-76. תשובות הר"י קאפח, מצויות אצל הר"א חמאמי, והוא עתיד ב"ה להוציאן לאור.

76 הולך תמים (לעיל הערה 65) עמ' 230.

77 צנעא, תר"י – תרצ"ב (1850-1931).

78 ראה למשל, הקדמתו לספר יצירה, ירושלים תשל"ב, עמ' ה; הקדמתו למשנה תורה, ספר שופטים (כב) עמ' ט.

79 צנעא, תרל"ג – רמת גן תשי"ג (1873-1952).

80 אגרת בוכים: חייו, פעלו, פטירתו והספרו של הגאון כמוהר"ר יחיא בן שלמה קאפח זצוק"ל, מאת: הרה"ג שלום בכה"ר יחיא קורח זצ"ל. הוצאת הועד להדפסת חבורי מהרש"ק. בית שמש, תשכ"ג. עמ' עו-עט.

הגדול וספרי גאונים וספרי חכמי תימן הקדמונים, וכיוצא בספרים אלו המועילים להם לדעת חכמה ומוסר ודברי חכמים, ולדעת פירוש המקרא על נכון ולעמוד על דקדוקו ועל מדרשו על מתכונתו, ולדעת דיני המצוות לעשותן כהלכה... נוצר דור חדש אשר פניהם יאירו אל מול המנורה הטהורה, רגליהם רגל ישרה לבלתי נטות מדרך הישרה ונתיב האורה, עיניהם יישירו נגדם להתבונן בחכמת הבורא מתוך מעשיו ולבם קשור בחבלי האהבה לאמת...

סוף דבר

נראה על-פי הדוגמאות שהבאנו לעיל על ה"סגולות והישועות" בימינו, לא רק שהן אסורות כשלעצמן (מטעם סרך עבודה זרה), אלא אין בהן אפילו תחילת דרך של לימוד תורה "שלא לשמה", שעשוי להביא בהמשך או בסיום התהליך אל תורה "לשמה". יתר על כן, החשש מפני אותן סגולות, הוא לא רק משום השקר שבהן⁸¹ אלא משום ההשלכות ההרסניות המביאות לשיבושים תיאולוגיים.⁸² כדי למנוע כל זאת, מציע הרמב"ם פתרון – מתוך גישתו החינוכית המופלאה, וכידעו את נפש האדם – כדלהלן: "מלמדן להן רז זה מעט מעט, ומרגילין אותן לענין זה בנחת, עד שישגיגוהו ויִצְעוּהוּ ויעבדוהו מאהבה" (תשובה י ט).⁸³

אליבא דהרמב"ם, קשה אף להצדיק דברי האומרים כי הם עושים זאת משום שהתורה מסייעת בכל תחומי החיים, וזוהי דרך להשבת יהודים בתשובה וכיו"ב.⁸⁴ כי

81 שהרי "אין הדבר מועיל כלום", לעיל הערה 46 ו 48.

82 ראה: א' אביעד (לעיל הערה 27), עמ' 144-151. וכן מו"נ ח"א מב. ולעיל הערה 65. ועיין מה שפירש הרמב"ם במשנה, פסחים (ד י) בדבר ספר הרפואות שגנו חזקיה: "הנה ייחסו לחזקיה ולסיעתו שהורו לו, סכלות שאין ליחס דוגמתה אלא לגרועים שבהמון. ולפי דמיונם המשובש והמטופש אם רעב אדם ופנה אל הלחם ואכלו, שמתרפא מאותו הצער הגדול בלי ספק, האם נאמר שהסיר בטחוננו מה? ! והוי שוטים יאמר להם... ולא הייתי צריך לסתור פירוש זה הגרוע לולי פרסומו", עיי"ש באורך. ועיין גם מו"נ ח"ג לו והערה 73; ומה שהעיר הר"י קאפח בח"א נ, הערה 3: "ההשקפות שמדמים ההמון שהם אמת, בעוד שבאמת הם הבלי שוא ותפל, אם לא עבודה זרה בכל גסותה, ואף יותר חמור מכך כמו שכתב רבנו... סוף פרק לו".

83 ראה לעיל הערה 27. וכן מו"נ ח"א לג: "עד אשר יגיע לשלימות". וכן במשל הנער שהביא הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק (לעיל הערה 5 עמ' קלד-קלה); יסודי התורה ד יג: "ואפשר שידעם הכל, קטן וגדול, איש ואשה, בעל לב רחב ובעל לב קצר". וראה תשובה י א: "שמחנכין אותן לעבוד מיראה, עד שתרכה דעתן ויעבדו מאהבה". וראה: א' אביעד (לעיל הערה 27) עמ' 285-289.

84 בספרו "הליכות תימן" (לעיל הערה 39), כתב הר"י קאפח (עמ' 269): "הנני מעתיק כאן לדוגמה, דברים אחדים, שאספתים מחוברות ומספרים שונים, עתיקים יותר ועתיקים פחות, שבעליהם שמרום מכל משמר, ונצרום ככתב-עינים, לבל תשורם עין רואה, כיון שלדעתם, אלו הם "סתרי-עולם". חלק מ"בעלי-חפץ" אלה, פעלו מתוך תמימות ופתיות מחשבה כאילו כפיר מצאה ידם. אך היו ביניהם, שידעו והכירו את אפסות סגולותיהם, והם עשו מעשיהם למען בצע כסף, כשבסתר לבם בזו ולעגו לתמימים הנפתים לנכליהם". בראיון בעתון "נקודה" (ערב ראש השנה תשנ"ט) עמ' 28, נשאל הר"י קאפח ע"י המראיין חגי סגל: שאלה: מה דעתך על תופעת ההיועצות במקובלים כמו הרב כדורי בהפצת קמיעות וכ'?

את ההופכים דברי תורה לרפואת הגוף קיטלג הרמב"ם בכלל "הכופרים בתורה", שהם הופכים "תורה אלוהית" ל"תורה אנושית", ואף יותר מכך – למרשם רפואי.⁸⁵

כדי לזפות בקרבת אלוהים, אין צורך להסתייע בגורמים חיצוניים או במטרות נלוות לקיום המצוות, משום שאין מדובר בקרבת מקום אלא קרבה בדעה, בשכל.⁸⁶

כי אין ה' יתעלה גוף... ואין הוא יתעלה נוגע ולא קרב בדבר, ולא שום דבר מכל הדברים יקרב לו או יגע בו חלילה, כי בהסתלק הגשמות יסתלק המקום ותבטל כל קריבה ומגע או ריחוק או פרוד או משישה או סמיכות... אך תפוש את הכלל כי אין הבדל בין שיהיה האדם במרכז הארץ או במרומי הגלגל התשיעי⁸⁷... הרי אינו רחוק מה' כאן, ולא קרוב אליו שם. אלא הקרבה אליו יתעלה היא בהשגתו, והריחוק ממנו למי ששָׁכַל בכך.⁸⁸

תשובה: הרמב"ם אומר שיש בהם קריצה של עבודה זרה. הוא שולל לחלוטין את כל הענין של הקמיעות. הרי את מי אתה מכשף? את הקדוש ברוך הוא?!

שאלה: אבל אולי יש צד טוב בתופעה שאנשים לא דתיים מתקרבים קצת ליהדות דרך הקמיעות והמקובלים? **תשובה:** אין שום היתר לרמות אדם שלא מבין. עליך לפקוח את עיניו, ללמד אותו, ולא לסמא אותו. עם זאת אני יודע שתנועה מסוימת הצליחה בפוליטיקה דרך הקמעות, היא מוציאה אנשים מתסבוכת אחת ומכניסה אותם לתסבוכת אחרת. הייתי אומר מוציאה אותם מתסבוכת משובשת לתסבוכת מטופשת.

85 הלכות עבודה זרה וחוקות הגויים (יא יב): "הלוחש על המכה וקורא פסוק מן התורה, וכן הקורא על התינוק שלא ייבעת, המניח ספר תורה או תפילין על הקטן בשביל שיישן, לא די להן שהן בכלל חוברים ומנחשים, אלא שהן בכלל הכופרים בתורה, שהן עושין דברי תורה רפאות גוף, ואינן אלא רפאות נפשות, שנאמר "ויהיו חיים, לנפשך". ראה גם הערתו של הר"י קאפח במו"נ ח"א סא, הערה 31: "יש מועיל לפרנסה, ויש לעקרנות, ויש רופא חולים, ויש אפילו לפתיחת שערי שמים לכל המשאלות". להרחבה, ראה: א' נגר, לעיל הערה 41.

86 עיין מו"נ ח"ג כז: "וברור הוא כי השלמות... האחרונה, אין בה מעשים ולא מידות, אלא היא השקפות [שורץ: דעות] בלבד שכבר הוביל אליהן העיון וחייב אותן המחקר... והיא סיבת הקיום הנצחי לא זולתה". ודייק בהערה 15 של הר"י קאפח. וראה מו"נ ח"ג נא: "וזהו היא העבודה המיוחדת למשיגי האמת, וכל מה שמוסיפים לחשוב בו ולעמוד לפניו – נוספת עבודתם. אבל מי שחושב בה' ומרבה לזכרו בלי ידיעה, אלא שהולך אחר סתם דמיון מסויים, או אחרי דעה שקיבל מזולתו, הרי הוא לדעתי... אינו זוכר את ה' באמת ואינו חושב בו, כי אותו הדבר אשר בדמיונו ואשר הוא מזכיר בפיו, אינו מתאים למצוי כלל, אלא הוא מוצר שיצרו דמיונו... וכאשר תשיג את ה' ופעולותיו כפי שמחייב השכל, אחר כך תעסוק בהתיחדות אליו, ותסֶעָה כלפי קרבתו, ויתעבה המגע אשר בינך ובינו והוא השכל".

87 למהות הגלגלים ראה הערת הר"י קאפח הל' יסודי התורה פרק ג אות א. ואות כא; מו"נ ח"א עא, הערה 91; הקדמה לחלק ג, עמ' רעו הערה 23. להרחבה ראה מה שציין מ' שורץ במהדורתו למורה הנבוכים (לעיל הערה 30) ח"א א, עמ' 31 הערה 17.

88 מו"נ ח"א יח. וכן ח"א נד, שם כתב הרמב"ם: "היותו יתעלה נודע בתארו. שאם ידע הדרכים – ידעהו... כי מי שידע את ה' הוא אשר ימצא חן בעיניו, לא מי שצם והתפלל בלבד. אלא כל מי שידעו הוא הרצוי המקורב, ומי שסכל ידיעתו הוא הזעום המרוחק, ולפי ערך הידיעה והסכלות יהיה הרצון והזעום והקרבה והריחוק". ועיין הערה 6 של הר"י קאפח. עוד ראה שם, ח"א נט. ובפרק ס כתב הרמב"ם: "לא שיש שם [=במצויאות, י"פ] קרבת מקום שיתקרבו אליו ויתרחקו כפי שמדמים עוורי הראות. והבן זה ודעהו והיה

וכפי הסיוס של מורה הנבוכים:⁸⁹

אם בְּאַמַּת⁹⁰ יִקְרָא וְלֹא יִשְׁעָה.

קָרוֹב מְאֹד הָאֵל לְכָל קוֹרְא

אם יְהַלֵּךְ נִכְחֹו וְלֹא יִתְעָה.

נִמְצָא לְכָל דוֹרֵשׁ יִבְקֶשְׁהוּ

שוגה בו. והנה נתבארה לך הדרך אשר אם תלך בה, תתקרב אליו יתעלה, ולכן לך בה אם תרצה". ודייק במה שרמז הר"י קאפח בהערה 9.

89 על שיר הסיוס של מורה הנבוכים, ראה: ד' צרי, 'הערות לשיר הפתיחה ולשיר הסיוס', מובא בתוך מורה נבוכים מהדורת מ' שורץ (לעיל הערה 30) עמ' 769.

90 ראה לעיל הערות 9-12.